

Marginalizáció vidéken – sajátosságok és lehetséges beavatkozások

- 1
- 2
- 3
- 4
- 5
- 6
- 7
- 8
- 9
- 10

Szerzők: Velkey Gábor PhD, MTA KRTK, tudományos munkatárs

Bevezetés

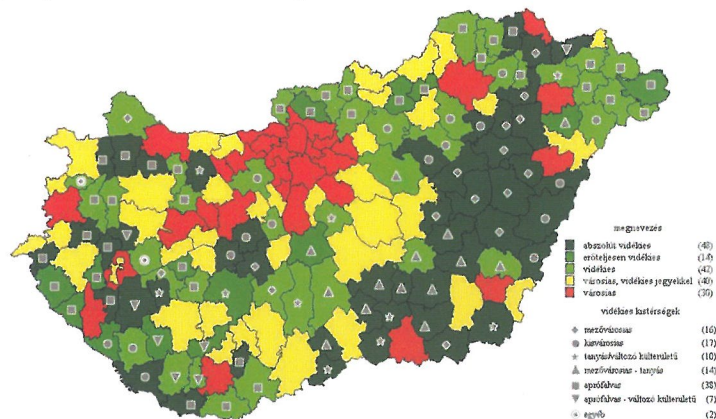
Jelen összefoglaló tanulmány a „Vidékkutatás 2012-2013” kutatások keretében az MTA KRTK békéscsabai kutatócsoportja (Dr. Nagy Erika, Dr. Nagy Gábor, Dr. Timár Judit, Dr. Velkey Gábor) által készített „A vidékiségből adódó marginalizálódás társadalmi, gazdasági, települési/térségi összetevői, konfliktusai, okai és a feloldás, kezelés lehetőségei” című kutatási program eredményeire támaszkodik. Vizsgálatunk szorosan kapcsolódva a 6. uniós vidékfejlesztési prioritáshoz (EMVA 5. cikk (6) bek.) egyrészt a „helyi erőforrásokra támaszkodó fejlesztések” megalapozását, másrészt a marginalizálódás vidéki térségekre jellemző jelenségeire koncentrálva a „társadalmi befogadás elősegítése”, „a szegénység csökkentése” és ennek érdekében a helyi foglalkoztatás bővítése („munkahelyteremtés”) irányába mutató fejlesztések megalapozását kívánja segíteni.

Mielőtt rátérnénk a tartalmi elemzésre, vagyis a hazai vidéki térségekben megfigyelhető marginalizációs jelenségek értelmezésére, tisztáznunk kell elvi kiindulópontjainkat; hogyan határoljuk le a vidéki térségeket és mely folyamatokat soroljuk a marginalizáció jelenségkörébe.

A kutatás kiindulópontjai – elméleti keretek

A vidékiség és a marginalizálódás értelmezése

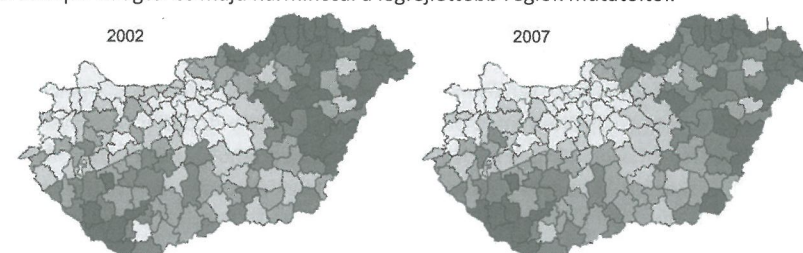
A „vidékiség” fogalmának értelmezésében szorosan támaszkodunk Csatári és munkatársai által végzett lassan több évtizedes kutatásokra (Csatári, 2004, Csatári, Farkas 2006, Csatári 2007). Vizsgálódásaink területi léptékét – összhangban a hazai szakirodalommal – a kistérségek/járások (LAU1) szintjén határozzuk meg. Ezt nemcsak a gazdasági, (mező)gazdálkodási lehetőségeket alapvetően befolyásoló természeti (kistáji) homogenitásuk, történelmi–néprajzi hagyományaik alapozzák meg, hanem a járási közigazgatási szint létrehozása is, ami adminisztratív „ráségitéssel” tovább erősíti a „város és vidéke” természetes egymásrataltságot. Elemzéseink során, vidéki térségek alatt Csatáriék kategóriáit használva az általuk vidékiesnek nevezett térségeket értjük, empirikus vizsgálataink mintaterületeit pedig az abszolút vidékies térségek közül választottuk ki.

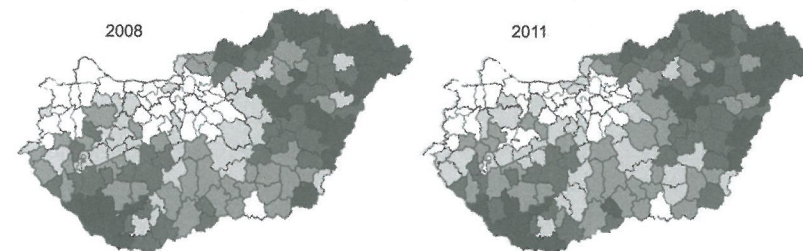
1. ábra A magyarországi kistérségek térszerkezeti típusai (Csatári 2007)

A marginalizálódás fogalma a vidéki térségek vonatkozásában csak elvétve jelenik meg a hazai szakirodalomban (Juhász 2006, Kovách 2012, Kovách és mások 2013). A területi egyenlőtlenségekkel foglalkozó szakirodalom a rendszerváltás utáni bő két évtized jellemző folyamatainak elemzésekor az országrészek, a régiók és a megyék, de a kistérségek esetében is az egyenlőtlenségek apróbb hullámzásokat mutat, de a különbségek növekedése irányába ható változásokról ír. Ezt jól mutatja a hátrányos helyzetű, illetve leghátrányosabb helyzetű kistérségek körének lehatárolása is. A külső és belső perifériák, elmaradott kistérségek körét kormányrendelet határozta meg és 94 kistérség került e kategóriába. Közülük 47 minősült leghátrányosabb helyzetűnek és 33 sorolódott a komplex programmal kezelték közé. Az évtizedes múltra visszatekintő és az utóbbi években még célzottabbá váló beavatkozások ellenére ma is ugyanazok a kistérségek alkotják a legsúlyosabb problémákkal jellemezhető térségek csoportját, mint az intézkedések bevezetése előtt, vagy a rendszerváltás időszakában.

Amennyiben a hátrányos helyzet értelmezésében kiemelten figyelembe vett legfontosabb foglalkoztatási adatokat hosszabb időtávban¹ vizsgáljuk az ország térszerkezete szinte változatlan képet mutat. Az elemzett időtávok alatt alig néhány kistérség került át másik ötödbe és e változások (fel vagy lelépés az ötödök között) legfeljebb egy szintet érintettek, ráadásul 2008-2011 között jellemzően visszaesést jelentettek. Összesen kilenc kistérség javított ebben az időszakban a relatív helyzetén, ezek mindegyike azonban vagy az ország észak-nyugati részén található, vagy szorosan kapcsolódik nagyvárosi terekhez (szuburbanizáció), vagy főközlekedési folyosókhoz. A felső és alsó ötöd átlagai közel nyolcszoros eltérést mutatnak, a legjobb ötöd 2-5, a legrosszabb 15-23% közötti rátát jelent, ami szintén a bemerevedett területi struktúrára utal. Ez utóbbi adat hitelesen támasztja alá azt is, hogy miért maradnak el a kedvezőtlenebb helyzetű hazai régiók aktivitási rátái közel húsz százalékkal a fejlett európai átlagtól és majd harminccal a legfejlettebb régiók mutatóitól.

2. ábra Regisztrált munkanélküliek a 15-60 éves népességre vetítve (2002-2007, TeIR – kvintilisek)

3. ábra Nyilvántartott álláskeresők a 15-64 éves népességre vetítve (2008-2011, TeIR – kvintilisek)

¹ Az adatgyűjtési rendszer változásai miatt egy mutatóval nem lehet hosszabb idősort elemezni, ezért 2002-2007 között a regisztrált munkanélküliek 15-60 éves korú népességre vetített arányát elemeztük, 2008-2011 időszakában pedig a nyilvántartott álláskeresők 15-64 éves népességre vetített arányát. Mindkét esetben a kistérségeket azonos elemszámú ötödökbe (kvintilisekbe) soroltuk, így az ország kistérségeinek relatív helyzetét szemléltetik az ábrák.

Értelmezésünk szerint a marginalizálódás több és más, mint a fejlődő–leszakadó, a gazdag–szegény, vagy a centrum–periféria elkülönítése, mely fogalompárok a hátrányos helyzet, halmozottan hátrányos helyzet leírását és értelmezését szolgálják. A tartós peremhelyzet azonban jellemzően a belső működés mechanizmusainak megváltozását is magukkal hozzák, ami így nem csupán „mennyiségileg”, hanem „minőségében” is mást jelent; megváltozott szervezési, működési elvet, gyakorlatot. A marginalizálódás jelenségéről tehát akkor beszélhetünk, ha a társadalom működésének, felépítésének mechanizmusaiiban figyelhetők meg a főáramhoz (mainstream) képest eltérések (Leimgruber 2007, Sommers-Mehretu 1998). Éppen ezért nehezebb számokkal, statisztikai mutatókkal megragadni a marginalizálódás jelenségét, ami módszertani szempontból a kvalitatív vizsgálati eszközök szélesebb körű alkalmazását kívánja.

A marginalizáció másik fontos jellemzője, hogy miután a nemzetközi, vagy a hazai főáram sem egyértelműen meghatározható, sőt rendre változhat, a főáramba illeszkedő, azzal összhangban lévő, illetve az attól eltérő jelenségek elkülönítése sem egyértelmű. A főáramba illeszkedő, illetve az attól eltérő jelenségek, jelenségcsoportok között egy széles és változékony „határzóna” húzódik, a „nem jellemző”, „szokatlan” jelenségek zónája. A határok a legális–illegális elkülönítésében már élesen és egyértelműen jelennek meg, miként a deviáns jelenségek esetében is. A jogrendszer, vagyis az illegális–legális határai ugyanakkor szintén változhatnak, sőt előfordulhatnak olyan helyzetek, amikor a jogszabályok betű szerinti követése válik szokatlan jelissé és a jogszabályok kikerülése a széles körben jellemző gyakorlat.

A határzóna kiszélesedése, az oda kerülés veszélyének növekedése társadalmi és/vagy rendszerintegrációs zavar, ami szinte automatikusan indukál jellemzően politikai (hatalmi, gazdaság-, társadalmopolitikai) alapú korrekciós kezdeményezéseket. A tartósan eredménytelen re-integráció következménye pedig a társadalmi és a térbeli izoláció jelensége. Az izoláció nemcsak tovább korlátozza a főáramra jellemző mechanizmusok közvetítésének esélyét, hanem egyúttal felerősíti és elfogadottá teszi az azoktól eltérő gyakorlatokat. Tartós marginalizálódás esetén az egyének marginalizálódó közösséggé, az egyedi esetek pedig alternatív társadalmi-gazdasági szerveződési gyakorlattá állnak össze, amit az exklúzió fogalmával írhatunk le, vagyis a társadalom széthullásaként, a társadalom egyes tagjai és csoportjai közötti gazdasági, kulturális és politikai távolság növekedéseként (Jones-Leimgruber-Nel 2007).

A marginalizálódás legfontosabb összetevői

A hazai gazdasági-társadalmi újratermelés immár több évtizedes válságjelenségeinek összetettségét és széles körű megjelenését mutatja, hogy nemcsak egyes településeket és kistérségeket, hanem teljes megyéket és országrészeket is a tartós gazdasági leszakadás fenyeget. A társadalmi egyenlőtlenség növekedése, a szolidaritás csökkenése, egyes társadalmi csoportok végletes elszigetelődése, vagyis a társadalmi integráció, társadalmi kohézió szétesése, az urbánus és a rurális terekben is egyre erőteljesebben érzékelhetők, fokozva ezzel a nemzetközi és a tartóssá váló hazai gazdasági válság következtében amúgy is nehezen kezelhető társadalmi konfliktusokat.

Ez az integrációs zavar a helyi (lokális) gazdaság izolációjában, a világgazdasághoz kötődő kapcsolatok elégtelenségében, az elszigeteltségben jelenik meg. Az izoláció azonban többnyire féldoldas. A globális gazdaság szervezetei számára (multinacionális kereskedelmi hálózatok, egy-egy sikeres vállalat, vállalkozás) ugyanis a térség elérhető piac, így a lokális piacon e szereplők versenytársként

jelen vannak erőteljesen korlátozva a helyi gazdasági szereplők piacra jutását. Az izoláció másik fontos megjelenése a közlekedési és a kommunikációs hálózatokba történő bekapcsolódás akadályozottsága. Ezt tovább súlyosbítja a közszolgáltatások alacsonyabb szintű kiépítettsége és a középszintű ellátásokhoz, üzleti szolgáltatásokhoz történő hozzáférés korlátozottsága. Az izoláció érdemben nehezíti az érdekkartikulációt és nagyban csökkenti az érdekvényesítő képességet. E tényezők egymást erősítve politikai, gazdasági és társadalmi függőséget eredményeznek, ami az egyenlőtlen csereviszonyban, a fejlesztési forrásokért folyó versenyhátrányban, az alacsonyabb színvonalú és szűkebb körű közszolgáltatásokban, és az elérhetőség akadályozottságában jelenik meg.

A tudás szerepének felértékelődése a területi folyamatok alakulásában

A nemzetközi szakirodalom egyöntetű véleménye szerint az elmúlt évtizedekben érdemi fordulat következett be a területi tőke működésében, szerveződésében. E változások a tőketényezők differenciálódásában, új nagy jelentőségű tőkeelemek megjelenésében és a belső hangsúlyok átrendezésében ragadhatók meg.

Ábránk a telephelyelméletek hagyományos megközelítésében, majd az azt követő területi tőke értelmezésekben hangsúlyos tényezőket, a négyzet négy sarkában jelenti meg (világos mezők) a jelenleg használt fogalmak feltüntetésével. A változást az átmeneti „javak”, konkrétan a „klubjavak” és a „vegyes (hard+soft) javak” jelentőségének növekedése és elkülönülése jelenti (sötét mezők). A tudás szempontjainak felértékelődése már abban tetten érhető, hogy a beékelődő öt mező mindegyike „tudáselemekre” alapozott. Még a tárgyi javak közé sorolt tulajdonosi hálózatok, közösségi javak is a kapcsolati tőkére alapozva jöhetnek létre. A kapcsolati magánszolgáltatások és a kooperációs hálózatokba történő bekapcsolódás nélkül a piacra jutás napjaink modern hálózatos gazdaságában szinte lehetetlen, a versenyképességhez a hatékony termelés-gazdálkodás-értékesítés szempontjából pedig nélkülözhetetlenek az ügynökségek hálózatán keresztül megszerezhető információk, tudáselemek.

<p>C. Privát állandó tőke és tőkehasználatdíj-köteles javak</p> <p>Magánállótőke-állomány Pénzbeli extermáliák (hard) Díjköteles Javak (kizárólagosság)</p>	<p>I. Kapcsolati magánszolgáltatások</p> <p>A cégek külső kapcsolatai K+F eredmények Egyetemi spinoffok</p>	<p>F. Humán tőke</p> <p>Vállalkozókészség Kreativitás Magán know-how Pénzbeli extermáliák (soft)</p>
<p>B. Köztes, vagyis rivalizáló javak</p> <p>Tulajdonosi hálózatok Kollektív javak (Tájkép, kulturális örökség)</p>	<p>H. Kooperációs hálózatok</p> <p>Stratégiai szövetség a K+F-ben és a tudásban PPP szolgáltatásban, tervezésben Természeti, kulturális erőforrások kormányzása</p>	<p>E. Kapcsolati tőke</p> <p>Együttműködési képesség és kollektív tevékenység Kollektív kompetenciák</p>
<p>A. Közjavak és források</p> <p>Források (természeti, kulturális) Társadalmi állótőke (infrastruktúra)</p>	<p>G. Ügynökségek a K+F transzferére</p> <p>Az új eszközök befogadása Agglomerációs és urbanizációs előnyök</p>	<p>D. Társadalmi tőke (önkéntes részvétel)</p> <p>Intézmények Magatartásminták (modellek, értékek) Bizalom, reputáció</p>

4. ábra A „területi tőke” új értelmezése (Camagni 2009, Jóni 2013)

A térségek, tevékenységek marginalizálódása exponenciálisan gyorsul fel, ha a „főáramlatról” történő leválás tartóssá válik, vagy a marginalizálódás oldásában, tehát a sikeres inklúzióban fontos szerepet betöltő tudás-kapcsolatok, kooperáció hálózatok és az azokat segítő szervezetek (köz, magán, civil) nem állnak rendelkezésre.

A már kialakult függőség és az izoláció pedig a fejlődéshez nélkülözhetetlen tudáshoz (és információhoz) történő hozzáférést is súlyos mértékben korlátozza. A mindezekkel együtt járó fejlettségbeli elmaradás a szükséglet-kielégítés alacsonyabb szintjét eredményezi, ami a piaci szolgáltatások iránti kereslet visszaesésében jelenik meg. A közszolgáltatások, a gazdasági-pénzügyi és egyéb piaci szolgáltatások alacsonyabb szintű kiépítettsége, a helyi és a távolabb elérhető magasabb szintű szolgáltatások közötti különbségek, a társadalmi egyenlőtlenség erősödése és a heterogenitás növekedése irányába hat, ami hosszabb távon súlyos társadalmi feszültségeket, széteső közösségeket, a társadalmi kohézió, összetartozás és felelősség eltűnését eredményezi.

Sikeres, fenntartható vidékfejlesztés bizonyosan nem lehetséges végletesen széteső, szegmált és szegregált helyi társadalomban és a társadalmi integráció célzott erősítése nélkül.

A vidék integrációját erősítő európai politikák címszavakban

A kezdetek (60'-as évek)

- Központból kezdeményezett és központosított közszolgáltatási rendszereken keresztül végrehajtott szociális reformok, fejlesztések.
- Centralizált területi tervezés.

A folytatás (70'-80'-as évek)

- A gazdasági válság felerősíti a vidék társadalmi-gazdasági problémáit.
- Központi forrásokból finanszírozott (vidék)fejlesztés, kiemelten az infrastruktúra (közlekedési, gazdasági) és közszolgáltatások (humán) területén.
- A vidéki lakosság elvándorlását késleltető, az alacsonyabb jövedelmezőséget ellensúlyozó, célzott jövedelempótlás (közvetlen agrártámogatások).
- Tudatos politika a város-falu kapcsolatok erősítésére, a városi életforma kiterjesztésére.

Tíz évvel ezelőtt (90'-es évek)

- Egyértelművé válik, hogy a központi beavatkozások nem képesek hatékonyan kezelni a területi különbségeket, decentralizált, alulról építkező fejlesztések.
- A helyi erőforrásokra (környezeti, kulturális, társadalmi, gazdasági egyediség, hagyományok) építő, a helyi erőforrásokat mozgósító programok.
- Post-agrár, post-rural vidék.

Ötven év után (a huszonegyedik század elején)

- Kiterjedő globalizációs folyamatok, új feltételrendszer (vidéken is).
- A tér az egyének és közösségek számára biztosított perspektívák által (át)szervezi a helyi társadalmat – differenciálódó vidéki terek, szelektív migráció.
- A területi tőkében a tudás felértékelődése – élesedő területi egyenlőtlenség.
- Humán szempontokra fókuszáló marginalizálódás értelmezések – szegénység, nemi, etnikai különbségek, új függőségek, a jog szelektív érvényessége (illegális foglalkoztatás, társadalmi csoportok kriminalizálódása).

- A képzési rendszerek, tudástranszfer, K+F+I kiemelt fejlesztése, hálózatok, együttműködés támogatása, társadalmi befogadás, kohézió erősítése.

A vidéki térségek fejlesztését célzó európai politikák utóbbi ötven éves történetének áttekintése is egyértelművé teszi azt a szemléletváltást, ami több szakaszban bekövetkezett, és amelynek legutolsó elemeként a tudás- és tanulás-központú fejlesztéspolitika a vidéki térségek esetében is meghatározóvá válik. Már e rövid elemzésből is jól látható, hogy a vidéki térségek infrastruktúrájában, azon belül is különösen a közlekedési és a közszolgáltatások színvonalas működtetéséhez szükséges infrastruktúrában hatalmas időbeni és tartalmi elmaradás jellemzi a hazai periférikus térségeket. Amíg hazánkban, napjainkban is a hiányos infrastruktúra pótlása emészt fel a fejlesztési források nagy részét, addig a fejlettebb országokban immár több mint két évtizede a népességmegtartásban kiemelt szerepet betöltő helyi gazdaságfejlesztésre és a vidék elnéptelenedésében kulcsszereppel rendelkező kisebb térségközpontok foglalkoztatási és szolgáltatási centrum szerepköreinek kiépítésére fókuszálnak, miközben a fejlesztési források nagysága között is óriási különbségek figyelhetők meg.

Empirikus kutatási eredmények

Kutatásunk empirikus szakaszában részletesen áttekintettük a rendelkezésre álló statisztikai adatokat, elemeztük a központi, területi és helyi fejlesztési dokumentumokat, majd négy kiválasztott mintatárségben (Lengyeltóti, Mezőkovácsházi, Sarkadi, Sárospataki térség) gazdasági, önkormányzati és civil szereplőkkel készített szakértői interjúk segítségével értelmeztük a közszolgáltatásokban és a gazdasági folyamatokban megjelenő marginalizálódás jelenségeit. Elemzéseink során külön foglalkoztunk a függőségek és az izoláció megjelenésével és társadalmi, területi következményeivel. Végül interjúkat készítettünk azon társadalmi csoportok tagjaival is, amelyek a marginalizálódás folyamatainak érintettjeként, áldozataiként azonosíthatók.

A **fejlesztési dokumentumok** (OTK, MNT, VFS, OFTK, megyei fejlesztési koncepciók, stratégiák, térségi és regionális stratégiák, fejlesztési programok) alapvetően bináris szemléletűek, meghatározóan centrum-periféria viszonyrendszerben gondolkodnak. Az (kisszámú) innovációs gócpontokat leszámítva a többi teret az általánosan használt „periféria” (külső, belső), vagy a „leszakadó”, esetleg az „elmaradott” kategóriával jelölik és országosan egyveretű megoldáscsomagot javasolnak ezen állapot felszámolására, miközben maguk a dokumentumok helyzetértékelő fejezetei jelzik, mennyire sokszínű térségek kerültek be egyetlen nagy csoportba. A probléma lényege tehát abban foglalható össze, hogy a jelenleg marginálisként azonosítható terek számára kínált fejlesztési irányok nem vezethetnek el a kívánatos célokhoz a jelenlegi versenyorientált logikában, csupán tartósíthatják a marginális helyzetet.

A fejlesztéspolitika másik dokumentumokban kirajzolódó általános jellemzője, hogy a nem nagyvárosi terek esetében egyedi jellemzők alapján próbál részkategóriákat alkotni (tanyás, aprófalvas, természeti értékekkel ellátott, szegregációval fenyegetett stb.) és ezekre sajátos fejlesztési javaslatokat kidolgozni. A probléma abban rejlik, hogy a térségek e tekintetben sem egyveretűek, többségük egyszerre több kategóriába is beletartozna, a kínált fejlesztési irányok számos ponton egymást oltják ki.

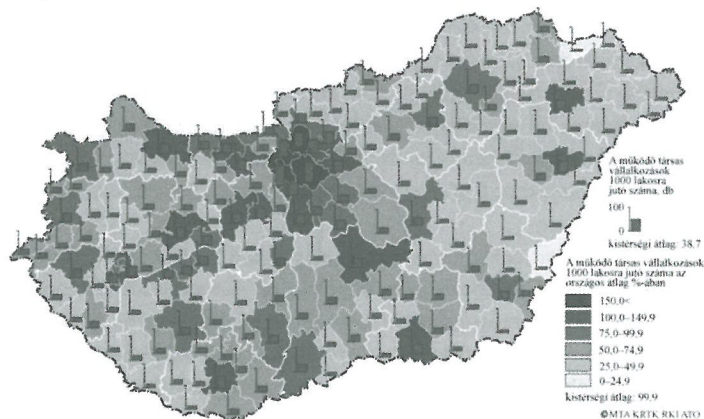
A gazdasági szereplők egyöntetű véleménye szerint komoly fejlesztéspolitikai probléma még, hogy a fejlesztési dokumentumokban azonosított erőforrások a valóságban nem, vagy csak esetlegesen állnak rendelkezésre, a pozitív példák nem jutnak el a gazdasági szereplők szélesebb köreihez,

pontszerűen jelentkeznek, minimális továbbgyűrűző hatást kiváltva. A hibásan azonosított erőforrások, illetve a belső információ- és tudásáramlás hiányosságai miatt a kidolgozott stratégiák nem képesek megvalósulni, azok átültetése a gyakorlatba rendkívül esetleges. A vidékfejlesztésben a LEADER és a LEADER+ programozási gyakorlat, illetve a CLLD megjelenése részben oldhatja a marginális helyzetet, de valódi fejlesztő hatásról csak akkor beszélhetnénk, ha a projektekre széttagolt pályázati rendszert felváltaná a program-alapú megközelítés, mely 3-4 éves kifizetésű, több tucat egyedi projekt végrehajtásának megfinanszírozását fogná egységes keretbe. Ezt érdemben korlátozza a hazai tervezési gyakorlat centralizált felépítése. A döntően top-down irányú tervekészítési sémában logikus következmény az egyedi térségi sajátosságok eltűnése, a marginális terek előírt kategóriákba rendezése.

Empirikus vizsgálataink szerint a marginalizálódó térségekben kifejezetten gyenge **vállalkozási aktivitás** jellemző, aminek szintje messze elmarad az országos átlagtól. A térségek vállalkozóinak/vállalkozásainak túlnyomó része (átlagosan 60%-a) a mezőgazdasághoz kötődik. Hiányoznak a jelentősebb foglalkoztatást biztosító nagy- és középállalatok. A térségeken belüli vállalkozási aktivitás rendkívül egyenlőtlen; és jellemzően a települések népességszámának függvénye.

Minden vizsgált térségben talákoztunk olyan ipari és agrárvállalkozásokkal, melyek stabil nemzetközi piaci kapcsolatokat építettek ki. E többségükben a rendszerváltozás óta működő vállalkozások a kulcsszereplői (az önkormányzatok mellett) a pályázati és egyéb külső források bevonásának. A piaci alkalmazkodásukat, kapcsolataik bővítését (nemzetközivé szélesítését) célzó fejlesztési stratégiáikban korábban fontos szerepet kaptak a helyi tényezőkre/potenciálokra építő elemek (térségi erőforrások, a helyi kötődés, az elérhető szaktudás, a termőföld, az ipari/szolgáltató telephelyek). Miközben azonban tovább bővítették termelési kapacitásaikat, technikai és technológiai újításokat vezettek be, stabil nemzetközi piaci kapcsolatokat építettek ki, erősödött hálózati beágyazottságuk, azzal párhuzamosan érezhetően leértékelődtek számukra a térséghez kötődő tényezők. Ennek legfontosabb okai a térségi munkaerő-deficit, az üzleti és speciális szakmai szolgáltatások iránti igény növekedése, és a tulajdonosi szerkezet (menedzsment) változásával is összefüggő lokális beágyazottság, kötődés csökkenése, az irányítás és ellenőrzés térségen kívülré kerülése.

A működő vállalkozások lokális beágyazottságát segítheti a tágabb térségben még mindig föllelhető és képezhető munkaerő, a termelési feltételek (telephely, termőföld) térbeli rögzítettsége és a térségek marginális helyzete, amely az állami és európai újraelosztási rendszerekben kiemelt lehetőségeket biztosít a fejlesztési forrásokhoz történő hozzáférésben.

5. ábra A működő társas vállalkozások kistérségenként (2011, KSH)

A térségi szereplők szerint a **piaci áramlási rendszerekben** a marginális helyzet újratemelőddé az alábbiakban ragadható meg:

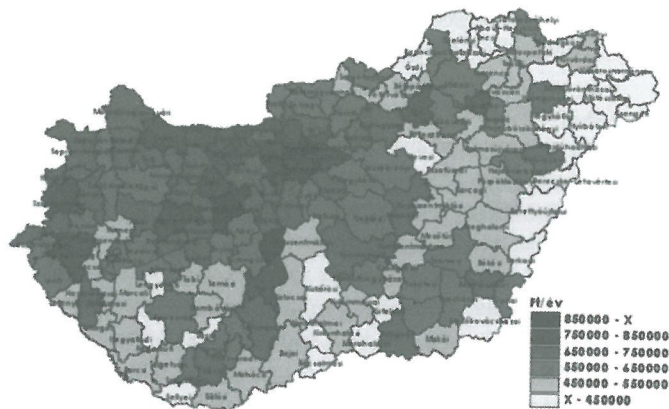
- 1) A vállalkozások azon csoportja, amely hosszú ideje sikeresen alkalmazkodik a változó piaci/szabályozási környezethez, gyorsuló ütemben izolálódik, különül el lokális társadalmi-gazdasági környezetétől, így hatásuk szűk körűvé válik, szerepük a mintaadásban, a társadalmi problémák, konfliktusok kezelésében lényegesen lecsökken.
- 2) A térségeket egyszerre sújtja a munkanélküliség és a munkaerőhiány. A szakképzettséggel rendelkezők hiányában a szelektív migráció mellett a tartós munkanélküliség által sújtott alacsony képzettségűek újrafoglalkoztatásának és átképezhetőségének problémái fajsúlyosan jelennek meg.
- 3) Az elérhetőségi problémák és a közösségi ellátó rendszerek zsugorodása – nemcsak a társadalmi, hanem – a gazdasági marginalizációt is erősítő folyamatok, amelyek közvetlenül hatnak a munkaerő-piaci helyzetre, az elvándorlásra, a lakosság egészségi állapotára. A helyi közösségek a szakértelmiség eltűnésével elvesztették a „követhető mintákat”, meggyengül érdekérvényesítő és forrásbevonási (abszorpciós) képességük.
- 4) A térségi szereplők az agrárgazdaságban és a turizmusban látnak lehetőségeket a foglalkoztatási problémák enyhítésére. Az ezekben rejlő potenciálok kihasználása azonban egy nem elsősorban lokális, hanem regionális, országos, európai, sőt globális szinten szerveződő struktúrák függvénye, melyek kedvező irányú változására nem látnak reális esélyt.

Az **agrárszektort** a térségi gazdaságfejlesztés egyik fő pillérének tartják mind a szakpolitikusok, mind a helyi gazdasági szereplők, ugyanakkor egy sor olyan alapvető strukturális problémára hívták fel a figyelmet, amelyek egyszerre gyökereznek a lokális folyamatokban, a globális piaci trendekben és a hazai, illetve uniós intézményi (szakpolitikai) környezetben, és amelyek megkérdőjelezzik az országos és térségi dokumentumokban az agráriumnak szánt húzó-, kiegyenlítő szerepet:

- A birtokszerkezet elaprózottsága a szektor egészét súlyosan érinti. Az utóbbi évtizedben zajló koncentráció ellenére csekély az egy gazdálkodóra jutó művelt terület. A kisméretű területen gazdálkodók piaci alkupozíciója gyenge, a felvásárlók a termelőkre hárítják a környezeti és piaci kockázatokat; utóbbiak tőkeereje és kapacitásai pedig elégtelenek a fejlesztésekhez és a pályázati források elnyeréséhez.
- A szektorban működő gazdasági társaságok szolgáltatóként (művelés, aratás, szárítás, vetőmag-eladás) is jelen vannak a térségben, néhány közülük integrátori szerepet is betölt, helyzetük azonban elsősorban a földtulajdonjogi viszonyok miatt a felhalmozott szakmai tudás, modern eszközpark és piaci kapcsolatok ellenére sem stabil.
- A jogi-szabályozási környezet és az arra épülő intézményi gyakorlatok, a szereplők többsége számára nehezen átláthatók és bürokratikusak, kimondottan kevés az olyan tőkével, szakértelemmel és kapcsolatokkal rendelkező szervezetek és egyéni vállalkozók száma, amelyek sikeresek a források lehívásában és a pályázati projektek levezénylésében.
- A termelési szerkezet, a hektikussá vált piaci környezet és az egyre centralizáltabb feldolgozás és értékesítés hatására a térségben is leegyszerűsödött.

A térség termelői a változó szabályozási-intézményi keretek között és a hektikus, erősen kompetitív piaci környezetben erősen polarizálódtak. A tudás- és kapcsolati tőkével, továbbá számottevő földterülettel (vagyonnal) rendelkező (elenyésző számú) szereplők alkalmazkodtak a bonyolulttá váló adminisztrációhoz, bővítették szakmai és üzleti kapcsolatrendszeiket és stabilizálták piaci helyzetüket. A kis, családi birtokon gazdálkodók számára azonban fontos lenne az átlátható intézményi keretek kialakítása, az agrártámogatási rendszerbe történő integrálódásuk segítése (intézményesített, ingyenes szolgáltatásokkal), a szakképzés (gazdaképzés) tartalmának újragondolása, ami nélkül aligha oldható – élelmiszerláncon belüli – marginális helyzetük.

A marginalitás fontos, mindennapokban „megélt” dimenziója a **fogyasztás** – hozzáférés az anyagi javakhoz és piaci szolgáltatásokhoz –, ami szorosan összekapcsolódik a foglalkoztatás és a csökkenő jövedelmek összetett problémakörével. A vizsgált települések többségében nincsenek jelen nemzetközi kereskedelmi hálózatok, ugyanakkor a vásárlóerőt koncentráló elszívó hatásuk negatívan érintette a helyi kereskedelmet, amelynek szerkezete erősen leegyszerűsödött. A helybeli szolgáltatók a kínálat szűkítésével reagáltak a fenti folyamatokra, ami számos kistelepülésen az alapvető javakhoz történő hozzáférést is korlátozza, tovább rontva az ott élők életminőségét.

6. ábra Egy lakosra jutó nettó jövedelem (TERRA Studio Kft., 2009.)

A gazdasági marginalizáció fontos aspektusa az **ingatlanvagyonok leértékelődése**, illetve az ingatlanpiaci pangása, aminek következtében a vállalkozások hitelhez jutási feltételei, és a lakosság mobilitási esélyei is erőteljesen romlottak. Ezek a folyamatok a kisvállalkozásokat, és a háztartásokat segítő célzott hitelkonstrukciók nélkül önmagukban is megakadályozhatják a helyi szereplők adaptációját az új feltételekhez.

Mind a négy kiválasztott mintaterületen és minden megkérdezett szakember egyöntetű véleménye szerint, a marginalizálódás folyamatában és részösszetevőiben kulcsszerepet tölt be a **foglalkoztatás problémaköre**, minden negatív következményével együtt (jövedelemcsökkenés, helyi piac beszűkülése, demográfiai erózió). A vizsgálatba vont négy térség a foglalkoztatási adatokat tekintve kísértetiesen hasonló képet mutat. A szinte már kezelhetetlen foglalkoztatási problémák ma már a kisebb központoktól nem túl távoli nagyobb lélekszámú községeket is elérik, és nemcsak az országhatár mentén, hanem a belső perifériákon is. A munkanélküliségi adatokban egyértelmű különbségek figyelhetők meg a kistérségek központjait adó kisvárosok és az egyéb települések között. A járási központok közigazgatási funkciói és az ezen települések szélesebb körű oktatási és egészségügyi közszolgáltatásai közvetlenül és áttételesen is javítják a helyi foglalkoztatást. E közpénzből finanszírozott magasabb iskolai végzettséget igénylő álláshelyek pedig önmagukban is emelik a vásárlóerőt, ami kiegészülve a környező települések lakói számára legközelebb itt elérhető kereskedelmi, pénzügyi és egyéb szolgáltatási funkciókkal, a versenyszféra foglalkoztatási szintjét is megemeli. E pozitív hatások azonban nem, vagy csak kismértékben jelennek meg a funkcióhiányos, önmagában is periférikus alközpontok esetében. A marginalizáció jelensége így ezen alközpontok térségeiben fokozottabban érvényesül.

Azokon a településeken, ahol a helyi önkormányzat szakemberei (polgármesterek, jegyzők, szociális ügyekkel foglalkozók) képesek szinte teljes egészében átlátni a települést, igyekeztünk részleteiben is áttekinteni a helyi foglalkoztatási helyzetet:

- E településeken az aktív korú felnőttek közel kétharmada álláskereső vagy közfoglalkoztatott, tehát a helyben élők legfeljebb negyede-ötöde végez (a közfoglalkoztatást nem beleszámítva) aktív korúként, kereső tevékenységet. Interjúalanyaink beszámolója, hogy „reggel legelőször az iskolába induló gyerek(ek)nek kell felkelnie” ma már általános jelenség a vizsgált településeken.
- A helyben foglalkoztatottak legnagyobb csoportját évek óta a közmunkások adják. Ezt az önkormányzati hivatal, az idős- és gyermekellátás intézményei, a közétkeztetés és a településüzemeltetés követi. Immár azonban ez utóbbiak között is többen közmunkásként kerülnek alkalmazásra. Egy vizsgálatba vont másfélezer lélekszámú faluban például csak a hivatalban öt, egy közel háromezer fős faluban pedig kilenc közmunkás dolgozott, az intézményes szolgáltatásokban és a településüzemeltetésben pedig a számuk tovább nőtt.
- A kisebb falvakban néhány családi vállalkozás ellátja a vendéglátás és a kereskedelem feladatait. Az egészségügyi alapellátás és a Posta további egy-két helyben élő számára biztosít megélhetést. Egy másfélezeres száktelepülésről naponta mindösszesen hatan járnak el dolgozni. Rajtuk és néhány diákon kívül szinte senki sem hagyja el rendszeresen a falut.
- A rendszerváltás előtti időszakhoz képest a legjelentősebb változás a nagyobb városok feldolgozóüzemeibe dolgozók arányában és számában figyelhető meg. A vonatok, autóbuszok tömve voltak a bejárókkal, sőt a több műszakban dolgoztató üzemek saját buszparkkal szállították munkásaikat. Ma a tömegközlekedést használók háromnegyede diák.
- Említésre érdemes agrárgazdaságból származó jövedelemmel, a helyi háztartások legfeljebb 10-15%-a rendelkezik, de ezek legfeljebb harmada tekinthető olyanoknak, amelyek főhivatása a földdel való foglalkozás. A kiegészítő jövedelmet jelentő áruterelés aránya folyamatosan csökken, az önellátásra törekvő gazdálkodás pedig szinte kikopott a fiatalabb generációkból. A főhivatásszerűen gazdálkodók arányában érdemi eltérés nem jellemző, a szántóföldi zöldség és dinnye területein enyhén nagyobb arányú a jövedelemkiegészítő tevékenység.
- A helyi agrárgazdaság átalakulása a helyi értelmiséget „megtizedelte”. Hajdanán csak a tsz-ben több volt a diplomás szakember mint ma az egész faluban.

A **mezőgazdasági önellátás** szerepének radikális csökkenését jól mutatja egy közel háromezer lakosú, kimondottan jó minőségű földdel rendelkező település példája, ahol a rendszerváltást megelőzően éves szinten a nagyüzemi állattartáson kívül közel 12000 sertést értékesítettek (jellemzően a tsz integrálásában) és további 2500-3000 sertést vágtak saját felhasználásra. Ma a lakóházak melletti ólakban legfeljebb évente 600 sertést nevelnek, ami a huszonöt évvel ezelőttinek alig 4%-a. Ugyanabban, a rendszerváltást megelőző időszakban 180-200 tehenet tartottak helyben, ma pedig legfeljebb tíz tehenet fejnek a faluban (5%). Az idősebb generáció még műveli a konyhakertet és tart baromfit, a középgenerációk legfeljebb a konyhakerttel foglalkoznak, a 30-asok és a fiatalabbak pedig már többnyire semmivel. Az állattartás visszaesésében fontos akadályozó tényező a minimálbérez és a közfoglalkoztatásból szerezhető jövedelemhez képest kimondottan drága növedékállat és a takarmány rendszeres beszerzése.

Interjúalanyaink egybecsengő véleménye szerint egyre elterjedtebb jelenség a távoli, jellemzően **fővárosi és külföldi munkavégzés**, ingázás, amit a személyes kapcsolatok alapján „bandák” szervezésével segítenek. Érdekes példa, hogy a fővárosi temetkezési vállalat több temetőjében is az egyik vizsgált településről származó sírásók dolgoznak, ami egy elszármazott személy révén szerveződött meg. A külföldi munkavállalás hasonló módon terjed elsősorban a fiatalok körében. Több, településen élő középkorú asszony egymást kényszeríti, havi ütemben váltva vállal munkát a környező országok

helyi idősellátásában (otthonápolás, háztartási segítő). Továbbra is élő jelenség a családfenntartó idényszerű külföldi munkavégzése, amit a helyi viszonyok megismerése után, a család többi tagjának kiköltözése is követ.

Az alacsony iskolai végzettségük számára a kiegészítő jövedelem megszerzésének egyetlen formája a **szürke foglalkoztatás**. Az emberek pénzért, terményért, italért szinte minden, ház körüli munkát elvállalnak. Az ilyen irányú megrendelés azonban a szegénység terjedésével jelentősen lecsökkent. „A jó napszámos kincset ér” – mondják a gazdák, ezért ott, ahol rendszeres az agrárgazdasági tevékenységhez kötődő élőmunka-igény és az szakértelmet, gyakorlatot igényel (metszés, kacsolás, betakarítás, palántázás, kiültetés, szedés, stb.) bejáratott napszámosokkal dolgoznak, vagyis számon tartják, a jó napszámosokat. A szántóföldi műveléshez kötődő kézimunka-igény tömegesebb, kevesebb szakértelmet és inkább monotónia-túrét, kitarthatást igényel, így e területeken nagyobb szerepe van a valódi alkalmi foglalkoztatásnak. Az ilyen jellegű foglalkoztatás legalizálása továbbra sem jellemző, a gazdák tudják, hogy mikor és mennyi embert kell lejelenteni, hogy elkerüljék az ellenőrzést. A jó napszámost megbecsülik, a tömeges, kiszolgáltatott, függő helyzetű.

A marginalizálódó területek **foglalkoztatás-bővítésének irányai** között minden megkérdézt, az agrárgazdaságot említette a legfontosabb területként:

- 1) Az agrárgazdaság foglalkoztatási potenciálját vizsgálataink szerint a pályázati támogatások foglalkoztatási kvótához kötése segítheti a leghatékonyabban. A foglalkoztatási kvóta, a közvetlen támogatásokon kívül minden pályázati forma esetén differenciáltan előírható.
- 2) A szövetkezesek támogatása a magasabb szintű feldolgozottság és a nagyobb hozzáadott érték irányába tett lépések előírásával egybekapcsolva, nemcsak a piacra jutást és annak biztonságát, hanem a kapcsolódó szolgáltatások fejlődését, így a foglalkoztatás áttételes növekedését is magával hozhatja.
- 3) Céltartó pályázati lehetőségekkel kiemelten kellene támogatni a jelenleg versenyhátrányt elszenvedő, ám a piacképesség irányába nagy biztonsággal továbbfejleszhető gazdaságokat, szemben a hitelképes, a piaci eszközök elérésére is alkalmas, jelenleg is versenyképes nagyobb vállalkozásokkal.
- 4) A stabil önfoglalkoztatást biztosítani képes családi gazdaságok, a helyi piacok igényeit kielégítő (kistérségi önellátást preferáló) rövid ellátási lánc révén (akár közvetlenül a termelőtől), a fogyasztókhoz kerülő, specializált, kézműves termékekkel tartós helyi piaci szereplőkké tehető a bürokratikus eljárások célzott oldásával, rugalmas támogatáspolitikával, pénzügyi kedvezményekkel.

A közfoglalkoztatás jelenlegi rendszerét hosszabb távon fenntarthatatlannak tartják a kérdezetek, de a munkavégzés fontosságát, a rendszeres, közhasznú szolgáló tevékenység előírását egyöntetűen helyeselték. A helyi foglalkoztatás fenntartható bővítése a **közfoglalkoztatási programok továbbfejlesztésével**, vizsgálataink szerint a következő lépések mentén érhető el:

- a) A közfoglalkoztatási programok hatékonyságának növelése piaci elemek programokba illesztését kívánja. A termelőkenység csupán a rendszerben dolgozók motiváltságában történő érdemi előrelépéssel javítható, aminek leghatékonyabb eszköze a teljesítménnyel arányos differenciált bér és a minőségi követelmények együttes előírása, számonkérése. Ez a hagyományos programoktól eltérő „fél-piaci” (non-profit, szövetkezeti) formát és munkaszervezési gyakorlatot kíván, ugyanakkor továbbra is állami forrást igényel, ám a termelőkenység javulása a forrásfelhasználásban jelentős hatékonyság növekedést eredményez.
- b) A tartós munkanélküliek munkaerő-piaci reintegrációja a „rendszeres munkához szoktatás” szakaszával indulna, ami a kötelező képzési elemek programba illesztése miatt a minimálbérnél alacsonyabb fix ellátást jelentene, amit a minimálbért elérő „fél-piaci”, majd a minimálbért

komolyabb teljesítmény esetén felülmúló „támogatott piaci”, és végül a „versenypiaci szakasz” követ.

- c) Az ún. „támogatott piaci szakaszban” a finanszírozó (állam, önkormányzat) piaci megrendelőként lép fel, vagyis a tevékenységet a „piacon keresztül finanszírozza”, a támogatás pedig az állami terhek mérséklésében, elengedésében jelenik meg. Ekkor tehát már a helyi vállalkozások a támogatás célzottjai, ezzel is erősítve a kisvállalkozások helyi hálózatát.
- d) A marginalizálódó térségekben az ún. „versenypiaci szakasz” minden alkalmazotti foglalkoztatást vállaló, nem közpénzből finanszírozott tevékenység esetében azonos szintű járulékfizetési kedvezményt jelenthetne. A csupán a foglalkoztatás bővítéséhez kötött és időbeli korlátozásokat is tartalmazó támogatások jellemzően nem eredményeznek tartós, fenntartható foglalkoztatás-bővülést, így nem is segíthetik a kisvállalkozások kívánt megerősödését.
- e) A közfoglalkoztatási programok fél-piaci és támogatott piaci szakaszában kiemelt szerepet kellene kapnia a „zöld gazdaság” tevékenységeinek azon belül is különösen az energiatékonyaságnak, a megújuló energia felhasználásának, a hulladékgazdálkodásnak, továbbá a másodlagos nyersanyagok és az agrárgazdasági melléktermékek hasznosításának, a környezet- és természetvédelemmel, illetve vízgazdálkodással kapcsolatos tevékenységeknek.

Az elmúlt évek hatalmas változásokat hoztak a **közszolgáltatások** szervezésében. A közigazgatás átszervezésének hatásait minden kérdezett pozitívnak, de nem lényeginek nevezte. A területfejlesztés intézményrendszerének átalakulásában az alulról építkezés logikáját és a regionális szint háttérbe szorítását szintén támogatták, a „helyi előkészítés, de központi séma szerint” logikáját azonban túlzottan leegyszerűsítőnek tartják, az eljárásokban pedig a politikai szempontok erősödésétől tartanak.

A marginalizálódás szempontjából minden megkérdézt szorosán kapcsolódva a foglalkoztatási problémákhoz az **oktatást és annak intézményrendszerét** említette a legfontosabb közszolgáltatási területként. A szegénységhez és a fogyatékkal élők helyzetéhez kötődve szintén fontos ellátási területként említették az egészségügyi ellátás és szociális ellátás határán mozgó szolgáltatásokat (gyógynevelés, támogatói szolgálat, fogyatékkal élők ellátása és foglalkoztatása, akadálymentesítés), illetve az oktatáshoz kapcsolódó pedagógiai szakszolgáltatásokat, pedagógiai szakmai szolgáltatásokat és a **családsegítést, gyermekvédelmet** szociális intézményrendszerét.

Az alapfokú és középfokú oktatás államosítása minden megkérdézt véleménye szerint immár egyértelműen az állam felelősségi körébe utalja a mindenki számára elérhető, képességei kiteljesítését lehetővé tevő oktatás-nevelés-képzés intézményes szolgáltatásainak biztosítását. Abban is szintén teljes körű volt az egyetértés, hogy a korábbi időszakban folyamatosan és egyre gyorsuló mértékben csökkenő állami normatívák, illetve az ezt kiegészíteni hivatott önkormányzati források differenciáltan jellemző hiánya miatt alakultak ki a hatalmas színvonalbeli különbségek az általános iskolák között. Mindez a jobb helyzetű, mobilabb családokat a városi szolgáltatások igénybevétele felé tolta, ami a finanszírozás rendszere miatt gyorsította a szegregációt és kritikus helyzetet eredményezett a kistérségekben. A marginalizálódás folyamatában az általános iskolai oktatás színvonalának csökkenését, az iskola, illetve a felső tagozat esetleges elvesztését tartották a legkritikusabbnak. A csak alkalmanként rendelhető háziorvos, a helyi gyógyszerkiváltás hiánya, az elérhetetlen éjszakai ügyelet, a távoli járóbeteg-ellátás, a betegszállítás és mentők problémái már annyira megszokottak ezen térségekben, hogy alig kerültek említésre az interjúk során.

Az állami szolgáltatásszervezés veszélyeként több oktatási szakember a családsegítés, gyermekvédelem, gyógypedagógiai ellátások, fejlesztő pedagógia helyi elérhetőségének kérdésekor, a többcélú kistérségi társulások azon gyakorlatát említette, mely a városi intézmény hatáskörébe utalva ezt a feladatot formálisan kipipált, miközben a rászorulókat a falvakban alig juthattak hozzá a tényleges segítséghez.

A **középfokú oktatás** esetén az elmúlt évek gyorsuló centralizációs folyamatait említették vesziényként, különösen a szakiskolai képzésben. A leghátrányosabb helyzetű családok gyermekei ugyanis lényegesen nagyobb arányban morzsolódnak le a szakképzettség megszerzése előtt, ha a képzést csak távolabbi és különösen, ha napi ingázással el sem érhető helyen tudják csak igénybe venni. A kis és középvárosi oktatási intézmények immár hosszabb idő óta egyértelműen érzékelhető térségtávoztása a humán szempontok fokozott figyelembevételét szinte lehetetlenné teszi. Ezekre az intézményekre, nemcsak az iskolarendszerű képzés bázisaiként, vagy a felnőttoktatás, munkaerő-piaci képzések helyszíneként van szükség, hanem a tudásra érzékeny, tanulásban érdekelt szakemberek megtartása, illetve a modern gazdaságban való alkalmazhatóság feltételeként immár szinte minden ágazatban joggal elvárt konvertálható, magas színvonalú általános ismeretek (kommunikációs képességek, vállalkozói, pénzügyi ismeretek, szövegértés, nyelvtudás, IT) elsajátítása miatt is.

Az állami közszolgáltatásokhoz kapcsolódva többen határozottan hangot adtak annak a véleményüknek is, hogy az állam széteséseként értelmezhető az „**állami utak**” tarthatatlan állapota, járhatatlansága és a településközi tömegközlekedés piaci logika szerinti szervezése, vagyis radikális visszaesése.

Az interjúk tapasztalatai szerint a **szétesőnek nevezhető helyi társadalmak** átalakulása a következő címszavakban foglalható össze:

- o A TSZ világ mindennapjai (hátzáji, melléküzemág, kaláka, teljes foglalkoztatás, garantált piacra jutás, közösségi felelősség, gazdagodás, munkaközpontú hétköznapok) egy mindenki számára perspektívát jelentő, összefogáson alapuló aktív helyi közösséget jelentettek.
- o A rendszerváltás gazdasági okai és következményei (nemzetközi piacvesztés, fizetésképtelenség, sorban állás, az élelmiszeripar összeomlása, az integrált termelési rendszerek szétesése, verseny, kiszolgáltatottság, súlyos foglalkoztatási problémák), előbb drasztikusan, később fokozatosan felszámolták a perspektívákat, az anyagi boldogulás esélye egyre kevesebbek kiváltsága lett.
- o A helyi közösség (önkormányzat) forrásainak és hatásköreinek kiürülése (a közösségi szolgáltatások leépülése, a közösségi terek piacosodása, személyzet lecsökkenése) korlátozta a közösségi összefogás és aktivitás lehetőségét, a színvonalas szolgáltatások elérésének esélye pedig érdemben szűkült, ami a jobb helyzetű, jó érdekérvényesítő csoportokat, a nagyobb központok felé fordította.
- o A háborús közélet leszivárogha a falvakba is, a széles körű összefogást, együttműködést háttérbe szorítva a polarizáció, a társadalmi szembenállás, türelmetlenség erősödésében jelent meg.
- o A közép és kisvárosok munkaerővonzó szerepkörének radikális visszaesése, a helyközi közlekedés leépülése, az úthálózat, infrastruktúra folyamatos és egyre gyorsuló amortizációja, lerobbanása, a mindennapokban tovább korlátozta a nehezebb helyzetű társadalmi csoportok központba jutását, a jobb helyzetűeket pedig egyre nagyobb arányban lökte immár az elköltözés felé.
- o A társadalmi és térbeli mobilitás lehetőségeinek beszűkülése felerősítette a korábban is jellemző szelektív migrációt, így falvaikba szorultak vissza az azt elhagyni képtelen, rendszeres jövedelem nélküli tömegek. Azok pedig, akik elkerültek tanulni, máshol sikeressé váltak, nem tértek vissza, sőt szüleik, sokszor nagyszüleik is követték őket. A sikeres agrárvállalkozók, vagy a központokba költöztek, vagy élesen elkülönültek, tudatosan izolálták magukat fogyasztásukban, szabadidejük eltöltésében a helyi jövedelem nélküli tömegektől.

„*A mi falunk, ha a közösség aktivitását és a helyi összefogást, egy tízes skálán kellene osztályozni, legfeljebb az egyes értéket éri el.*” – mondta egy dél-békési polgármester, miközben a nyolcvanas évek közepének időszakát értékelve 7-8 pontot adott volna. „*Én már nem attól félek, hogy éhséglá-*

adás lesz, hanem attól, hogy egymást fogjuk legyilkolni, hogy élhessünk.” – értékelte a társadalom szétesését egy zempléni aprófaluban élő többgyermekes cigányasszony. „*Elcigányosodott a falu, nem úgy, hogy megnőtt a cigányok aránya, hanem úgy, hogy a magyarok is úgy élnek már...*” – fogalmazott az előítéletes megközelítést átvéve, és egyúttal differenciálva, egy értelmiségi Sarkad környékéről.

A létbizonytalanság növekedésével párhuzamosan lényegesen romlott e térségekben is a **közbiztonság**. A külterületi tüzelőlopások, az elhagyott épületek feltörése, elhordása már tizenöt-húsz évvel ezelőtt is előfordult. A szomszéd kertjének megdézsmálása, csak évek múlva jelent meg, és további évek elteltével öltött tömeges méretet, vált szinte „*nem is szégyelltté*” – ahogy az egyik interjúalanyunk jellemezte. Bár a közbiztonság továbbra sem jó, mára megtanultak együtt élni ezzel az emberek. A legjellemzőbb válasz a nagyobb értékű vagyontárgyak (gazdaságok) szervezett fizikai védelmében és az eltulajdonítható javak tudatos csökkentésében jelenik meg, ami az önellátás visszaszorulását gyorsította. Találkoztunk olyan településsel, ahol közmunkában gyártanak drótkerítést és magas szögdróttal védik az építőanyagokat, középületeket. Az állami rendőrségre továbbra sem számíthatnak, ezt megtanulták és a polgárőr szolgálat is elsősorban a megelőzést szolgálja.

Fontos változás még, hogy a közbiztonság elvesztésével kapcsolatos **etnikai feszültségek** érzékelhetően csökkentek, az emberek pontosan tudják, hogy ki lop és ki ezek közül a cigány, ki a nem-cigány. „*A semmittevés életformája immár nem etnikai karakterű, hanem az élethelyzethez, a perspektívátlan-sághoz kötődik, és a fiatal és középgenerációk egyre jellemzőbb sajátja*” – mondta az egyik kistelepülés polgármestere. A vizsgált településeken a cigányság aránya 15-45% közötti. A megkérdezett polgármesterek szerint a közhiedelemmel szemben reprodukciós arányuk ma már alig nagyobb, mint a nem cigányok esetében. Az elmúlt időszakban közöttük is jellemzővé vált az egy-két gyermek, a három vagy több gyermekkel rendelkezők aránya lényegesen lecsökkent, az ennél is több gyermek pedig csupán a cigány családok töredékére jellemző. A cigány családok között legfeljebb 10% azok aránya, akikkel rendre problémák adódnak. A cigányság sanyarú foglalkoztatási helyzetét mutatja, hogy a közfoglalkoztatottak között az arányuk rendre két-háromszorosa a települési arányoknak.

A **közösségi aktivitás** csökkenése minden területen tetten érhető, de talán a nyugdíjasok, a fogyatékkal élők, illetve az életforma részévé váló egyes szabadidős (vadászat, horgászat) és sporttevékenységek (foci, kézilabda) esetében maradt jellemző. E tevékenységek csak kevesek számára jelentenek a mindennapokban átélt közösségi élményt, a többség számára az csak a „nagy össznépi mulatozásra alkalmas adó fesztiválokhoz” (búcsú, falunap, gasztronómiai rendezvény, stb.) kötődik.

Több kisebb településen is tapasztaltuk, hogy fontos társadalmi integrációs szerepet töltenek be – különösen a cigányság összetartásában, de a cigányok és magyarok együttműködésében is – a kis-egyházak. A pozitív hatás a szervezett közösség, a rendszeres találkozások és a mások (többség) által is elfogadott, támogatott értékrend együttes következménye. Ugyanakkor ellentétes példával is találkoztunk, volt olyan település, ahol a helyi cigány kisebbségi vezető abból a néhány családból került ki, akik „*másokon élőködnék* – mondja a polgármester – *félelmet generálva a településen és függőségben tartva több cigány családot is*”, ami nem melleleg a kisebbségi önkormányzati újraválasztásukat is biztosítja.

A helyi társadalom, helyi közösségek szétesésének megállítása, visszafordítása, a társadalmi szolidaritás, kohézió erősítését, célirányos **közösségfejlesztést** kíván:

- 1) A marginalizálódás oldásában kiemelt jelentősége van a helyi közösségeknek. A mindennapokban átélt közösségi élmény, és a széles körű társadalmi kapcsolatok adhatják a társadalmi összefogás alapját, egyúttal mérsékelhetik a társadalmi polarizációt, új erőforrásokat szabadít-

hatnak fel, és csökkenthetik az egyes emberek, kisebb csoportok szembenállását, kiszolgáltatottságát, függőségét.

- 2) A modern társadalmakban a szervezett tanulás fő feladata a kompetenciák fejlesztése. E kompetenciák között kiemelt szerepe van azoknak, melyek képessé tesznek a személyes tanulásra. A személyes tanulás a mindennapokban zajló folyamat. Nemcsak új ismereteket ad, tapasztalatokat biztosít, hanem a személy és közösségei társadalmi integrációját is elősegíti. A személyes tanulás csak közösségekben történhet, aktivitást feltételez és nemcsak az egyéntől, hanem a közösségeitől is. Az élethosszig tartó tanulás fő területe immár a szervezett tanulásról, a mindennapokban a közösségekben zajló közösségi tanulásra, szociális tanulásra helyeződik át.
- 3) Tudás nélkül a kedvező adottságok (természeti, környezeti, társadalmi), a helyi erőforrásokra alapozó fejlesztések nem lehetnek sikeresek! Működő közösségek, hálózatok, kapcsolatok nélkül pedig nincs tudás és nincs esély a versenyképesség növelésére!

Hivatkozott és ajánlott irodalom

- Buday-Sántha A. 2010: Vidékfejlesztés - vitaanyag. *Tér és társadalom*, (24. évf.) 3. sz. 215. old.
- Camagni, R. 2009: Territorial capital and regional development. In: *Handbook of regional growth and development theories* (eds: R. Capello, p. Nijkamp) pp. 118-132. E. Elgar, Cheltenham, Northampton
- Csatári B., Farkas J. 2010: Vélemények a magyar vidékről. *A falu* (25. évf.) 3. sz. 9-19.
- Csatári B. 2011: Az új, 2020-ig szóló európai Területi Agenda üzeneteinek egy lehetséges interpretációja a magyar vidékfejlesztés számára. *Falu Város Régió* (18. évf.) 1. sz. 61-65.
- Csurgó B., Kovács I., Megyesi B. 2009: Helyi hálózatok Európában és Magyarországon. *Politikatudományi Szemle*, XVIII/2, 120-141.
- Finta I. 2012: Szemléletváltás a közösségi szintű uniós fejlesztéspolitikában - a LEADER program szemszögéből. *A falu* (27. évf.) 1. sz. 47-46.
- G. Fekete É. 2011: A szolidáris és szociális gazdaság elemei a magyarországi helyi gazdaságfejlesztésben. *Északmagyarországi stratégiai füzetek*. (8. évf.) 2. sz. 38-56.
- Jones G., Leimgruber W., Nel E. 2007: *Issues in Geographical Marginality* Rhodes U. Grahamstown
- Jóna Gy. 2013: A területi tőke fogalmi megközelítései *Tér és Társadalom* 27. évf. 1. sz. 30-51.
- Juhász P. 2006: *Emberek és intézmények (Két zsákutca az agráriumban)*. Új Mandátum Könyvkiadó Budapest.
- Kovács I. 2012: *A vidék az ezredfordulón (A jelenkori magyar vidéki társadalomszerkezeti és hatalmi változásai)*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó.
- Kovács I., Dupcsik Cs., P. Tóth T., Takács J. 2013: *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon*. MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Argumentum Kiadó.
- Kovács K., Koós B. 2003: *Vidéki kaleidoszkóp. —A falu*. Ősz. 41-53.
- Letenyei L. 2000: *Innovációs láncok falun*. *Szociológiai Szemle* 4. sz. 40-56.
- Sommers, L. M., Mehretu (1998): *International perspectives on socio-spatial marginality*. In: *Perceptions of marginality. Theoretical issues and regional perceptions of marginality in geographical space* (eds: Jussila, Leimgruber, Majoral) Aldershot, Ashgate, 135-145.
- Szalai J. 2002: *A társadalmi kirekesztődés egyes kérdései az ezredforduló Magyarországon*. *Szociológiai Szemle* 4. 34-50.
- Timár J. 2007: *Társadalmi nemek, aprófalusi- és közösségtanulmányok*. In: Kovács É. (szerk.) *Közösségtanulmány. Módszertani jegyzet*. Budapest-Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék. 115-133.
- Váradi M. 2008: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

Ellenőrző kérdések

Miben más és több a marginalizáció jelensége, mint a periferializálódás, vagy a hátrányos helyzet, halmozottan hátrányos helyzet?

Mely mutatókban, jellemzőkben érhető tetten a marginalizálódás jelensége?

A marginalizálódó térségek foglalkoztatási problémái mely területeken, ágazatokban igényelnek érdemi beavatkozásokat?

Miben jelenik meg a tudás felértékelődése a modern hálózatos gazdaságban?

Fenntarthatóvá tehető-e a közmunka programok?

Milyen szerepe lehet a helyi közösségeknek a vidék népességmegtartásában?